

2. Аврех А.Я. П.А. Столыпин и судьбы реформ в России / А.Я. Аврех. — М.: Политиздат, 1991. — 286 с.
3. Боханов А.Н. Сумерки монархии / А. Н. Боханов. — М. : Воскресение, 1993. — 288 с.
4. Геллер М.Я. История Российской империи. Т.2. / М.Я Геллер. — М.: МИК, 1997. — 320 с.
5. Глобачев К.И. Правда о русской революции: Воспоминания бывшего начальника Петроградского охранного отделения / Под ред. З.И. Перегудовой; сост.: З.И. Перегудова, Дж. Дейли, В.Г. Маринич. - М.: РОССПЭН, 2009. - 519 с.
6. Гурко В.И. Черты и силуэты прошлого: Правительство и общественность в царствование Николая II в изображении современника./ В.И. Гурко. — М.: Новое литературное обозрение, 2000. — 810 с.
7. Данилов Ю.Н. На пути к крушению: Очерки из последнего периода русской монархии / Ю.Н. Данилов. — М. : Воениздат, 1992. — 287 с.
8. Крыжановский С.Е. Записки русского консерватора / С.Е. Крыжановский // Вопросы истории. — 1997. - № 4. — С. 107 – 126.
9. Кожин В. «Чорносотенцы» и революция (загадочные страницы истории) / В. Кожин. — М., 1998. — 252 с.
10. Коковцев В.Н. Из моего прошлого: Воспоминания 1911 – 1919 / В.Н. Коковцев. — М. : Современник, 1991. — 590 с.
11. Російський державний історичний архів. — Ф. 1629. (фонд І.Я. Гурлянда). — Оп. 1 — Спр. 1. — Арк. 4.
12. Милуков П.Н. Воспоминания (1859 – 1917) Т.2 / под ред. М.М. Карповича и Б.И. Элькина. — Нью – Йорк : Издательство имени Чехова, 1955. — 397 с.
13. Чукарев А.Г. Профессор И.Я.Гурлянд: история взлета и падения /А.Г.Чукарев, С.А.Егоров // Ярославская старина. — Ярославль: Гос.архив Ярославск. обл., 1997. — Вып.4. — С.33 – 41.
14. Шидловский С.И. Воспоминания / С.И. Шидловский. — Берлин: Отто Кирхнер и К°, 1923. Т.2. — 214 с.
15. Щеголев П.Е. Падение царского режима. Стенографические отчеты допросов и показаний, данных в 1917 г. в Чрезвычайной Следственной Комиссии Временного Правительства / П.Е. Щеголев. — Петроград: Государственное издательство, 1924. — Т.1. — 465 с.

Виктория Головко

ЯРОСЛАВСКИЙ ПЕРИОД ЖИЗНИ И ДЕЯТЕЛЬНОСТИ И.Я. ГУРЛЯНДА

В статье анализируется ранний период жизни и деятельности известного российского государственного и общественного деятеля конца XIX – начала XX века И.Я. Гурлянда. Анализируются эволюция политических взглядов И.Я. Гурлянда и процесс формирования его как влиятельного политика.

Ключевые слова: империя, самодержавие, монархизм, абсолютизм, реформы.

Viktoria Golovko

YAROSLAVSKY PERIOD OF I.GURLYAND'S LIFE AND ACTIVITY

The article deals with the early period of the life and work of the famous Russian statesman and public figure of the late XIX - early XX century I.Gurlyand. Examines the evolution of political views of I. Gurlyand and the process of forming it as an influential politician.

Keywords: empire, monarchy, monarchism, absolutism, reform.

УДК[314.113:323.15]:929:94(470)«1890/1909»

Олена Стрілюк, Костянтин Ячменіхін

НАЦІОНАЛЬНА ПОЛІТИКА П. А. СТОЛИПІНА ОЧИМА СУЧАСНИКІВ

Стаття виконана в рамках держбюджетної теми №4-2012 «Російська імперія у XIX – на початку XX ст.: механізми взаємодії влади та суспільства (Регіональний аспект)», яка розробляється

кафедрою всесвітньої історії Чернігівського національного педагогічного університету імені Т.Г.Шевченка.

У статті розглядаються погляди сучасників на природу «столипінського націоналізму» та національну політику П. А. Столипіна в цілому. Аналізуються їх бачення причин, що спонукали прем'єр-міністра розпочати вирішення єврейського, польського та фінського питань, а також результати роботи П. А. Столипіна в галузі вирішення національної проблеми.

Ключові слова: Петро Столипін, сучасники, національна політика, націоналізм, єврейське питання, польське питання, фінське питання.

Протягом тривалого періоду часу домінувало виключно негативне ставлення до постаті прем'єр-міністра П. А. Столипіна. Після революції 1917 р. також не вивчалась як самостійна тема національна політика Російської імперії. За П. А. Столипіним закріпилось прізвисько «реакціонера», уряд якого не вирішував національне питання, а «воював з іноrodцями», використовуючи для такої війни «суто російські погромні засоби» [22]. Внутрішня політика Російської імперії початку ХХ ст. в цілому також вивчалась у межах виключно ідеологічних стереотипів: основна увага зверталась на симпатії уряду П. А. Столипіна до правих організацій, на його причетність до «погромних дій», «антисемітизм». Столипін на довгі роки залишався «першим на Русі погромником» та «юдофобом». На межі 1980 – 1990 рр., після послаблення ідеологічного тиску, розпочалось переосмислення багатьох подій минулого, почали повертатися забуті імена. Негативне ставлення до постаті П. Столипіна та його діяльності замінилось висновками про те, що Столипін був видатним реформатором, а його політика – величезним благом для Росії, що відкривала перед країною перспективи успішного соціально-економічного та політичного розвитку [41].

Оскільки історіографія, часто «наслідуючи політичних противників П. А. Столипіна, спотворила його образ і діяльність, а це у свою чергу настільки міцно закріпилось у суспільній свідомості» [2, с. 5], то розраховувати у поновленні історичної правди лише на слово історика доводиться не завжди. Саме тому, мабуть, останнім часом все частіше з'являються публікації, які дають можливість поглянути на Столипіна очима його сучасників [30]. Останні, окрім безпосереднього сприйняття, мали ще одну перевагу – «ту сукупність дрібниць, які через свою очевидність найчастіше залишалися незафіксованими та для дослідників втраченими» [2, с. 5]. Отже, мета даної статі – розібратись, яким представлявся «столипінський націоналізм» та національна політика П. А. Столипіна в цілому його сучасникам.

Деякі сучасники називали П. А. Столипіна «націоналістом» у негативному сенсі цього слова. Проте, цей «націоналізм» мав би у першу чергу проявитися у Західному краї. Тут Столипін жив і працював у тісній співпраці з литовцями, євреями, поляками. Старша донька Петра Аркадійовича, М. Бок, однак, згадувала: «До євреїв я, живучи в Ковно та Ковенській губернії з народження, звичайно, звикла та завжди любила їх, як невід'ємну ознаку рідного краю. Особливо євреїв, із якими повсякчасно приходилося зустрічатися, коли бачив їх у магазинах чи на роботі у селі. Вони і покривельники та малярі, вони й орачі та покупці зерна. Одним словом, вони необхідні, не лише необхідні, але зручні та приємні, як завжди говорив мій батько» [1, с. 35-36]. Спогади М. П. Бок доводять, що на побутовому рівні Столипіни не відчували ненависті до євреїв. На службовому – саратовський губернатор П. Столипін встановив порядок прийому євреїв, які приїздили зі смуги осілості, в фельдшерську школу «без будь-якої процентної норми» та «без попереднього поліцейського дозволу на поїздку» [39, с. 277]. Інший факт – уже в часи прем'єрства Столипіна юрисконсульт Міністерства внутрішніх справ був єврей Сліозберг, єврей Гурлянд офіційно – член ради Міністерства внутрішніх справ, неофіційно – виконував роль особистого радника Столипіна. Отже, як констатував С. М. Палеолог, не національна приналежність для прем'єра мала тут вирішальне значення, а той факт, що всі перелічені особи були «талановиті люди» та «достойні діячі» [31, с. 20].

Під час попередньої службової діяльності в Ковенській та Гродненській губернії П. А. Столипін мав змогу ознайомитись також з польським питанням. Так, М. М. Покровський згадував, що П. А. Столипін при цьому «польською не розмовляв», а відносини з сусідами, польськими поміщиками «обмежувались церемонними візитами». Називаючи П. А. Столипіна «націоналістом» і непрямо, «полонофобом», Покровський пояснює це тим, що Столипін «виховувався в середовищі відстороненого від польської інтелігенції російського суспільства і не міг не потрапити під вплив поглядів, що панували серед цього суспільства» [2, с. 118-119]. Правитель канцелярії гродненського

губернатора князь О. Оболенський навпаки згадував, що поляки «дуже любили та поважали Столипіна». Не вплинув на ставлення до Петра Аркадійовича навіть той факт, що вже на другий день свого перебування у місті він закритий польський клуб через поширення повстанських настроїв» [28, с. 95]. І, навіть, все той же Покровський стверджував, що цей «націоналіст» Столипін був «джентльмен у кращому сенсі слова», «талановитий працівник у кожній справі, що прагнув досягти найкращих результатів для того краю, де йому доводилось працювати», і навіть всупереч своєму націоналізмові, П. А. Столипін «любив західний край», завдяки чому «отримав серед місцевого польського суспільства якщо не сердечні симпатії, то почуття глибокої та всезагальної поваги» [2, с. 118-119]. Роки, проведені у Західному краї, як свідчить донька, «мій батько все життя згадував з теплим почуттям, як і всіх своїх співробітників, підлеглих і помічників по Сільськогосподарському товариству, однаково, як росіян, так і поляків» [2, с. 120].

Нам здається дуже важливою та обставина, що внаслідок діяльності в Ковенській та Гродненській губерніях Столипін був добре обізнаний з основами «бюрократичного націоналізму». Дійсно, в обох цих губерніях пануючим елементом були польські дворяни-поміщики, які перебували в особливих відносинах із представниками російської влади. Характеризуючи ці відносини, письменник, публіцист, член кадетської партії А. С. Ізгоев відмічав, що «зовнішній їх тон був надзвичайно коректний, ввічливий, але в той же час і холодний, потаємний, з величезною домішкою хитрості та лукавства» [12, с. 12]. Специфічне ставлення російської адміністрації до польської шляхти різко позначилось на характері П. Столипіна. Так, він поважав поляків, говорив, що багато чому в них навчився та багато чим зобов'язаний. Це давало можливість деяким «союзникам» пізніше докоряти П. Столипіну «польськими шляхетськими прийомами» та навіть намагатися віднайти поляків і польок у нього в родоводі. Але, разом з тим, П. Столипін побоювався поляків, оскільки «бачив величезну перевагу поміщика польського над поміщиком російським» [12, с. 12-13].

Отже, очевидно, що Столипін не був «юдофобом» і «полонофобом». «Я, як росіянин, вірний рідному націоналізмові, – говорив П. Столипін, – але я, власне тому, що росіянин, не можу бути ненависником іноземців, у тому числі й євреїв. Це буде суперечити і нашій релігії, і природі російській» [38, с. 4]. В. Скрипцін, який певний час працював під керівництвом П. Столипіна у провінції, а отже, добре знав його манери, риси характеру, а також погляди на окремі важливі питання, зокрема, питання становища євреїв, проблеми єврейських погромів, констатував, що саме під час служби в провінції у Столипіна сформувалося ставлення до єврейства: «Для того, щоб жити мирно, слід позбутися всього, що загострює відносини та підтримує ворожнечу, і не грубою формою ненависті, а любов'ю, розумною турботою про людей» [38, с. 4]. У спогадах О. Ф. Гірса, київського губернатора у 1909 – 1911 рр., знаходимо цікавий епізод, пов'язаний з негативною реакцією вже прем'єра П. А. Столипіна на заборону учням-євреям брати участь у заході «під час ходи государя з хресним ходом». «Подібні розпорядження, що будуть сприйняті як образа, нанесена частині населення, безглузді та шкідливі, – констатував П. А. Столипін. – Вони викликають в дітях національну ворожнечу та роздратування, що неприпустимо, і їх наслідки позначаться на становищі монарха» [30, с. 246]. У цих же спогадах знаходимо гарні відгуки П. А. Столипіна про поляків: «Я сам свого часу багато працював з поляками, знаю, що вони прекрасні робітники» [30, с. 247]. П. Столипін в цілому позитивно ставився до поляків, як до «братів-слов'ян», безумовно визнавав їх європейськість, освіченість, проте, його лякало прагнення поляків до сепаратизму, їх «засилля» у багатьох сферах російського життя. Тому сучасники так по-різному оцінюють «націоналізм» Столипіна. Для В. Шульгіна, наприклад, Столипін був «націоналіст благородного, «пушкінського» складу» [33, с. 153]. А С. Крижановський був упевнений, що справжнього національного почуття у Столипіна не було, «і оточував він себе людьми абсолютно іншого спрямування. З числа осіб, залучених ним у Міністерство внутрішніх справ за власним вибором, лише Макаров був людиною суто російською, решта були іноземці» [20, с. 109].

Служба в провінції, безперечно, багато в чому визначила погляди П. А. Столипіна на національне питання. Проте, очевидно, що в той період націоналістичні ідеї у нього ще не оформились в певну систему. Це відбувалось поступово, під впливом конкретних обставин. Так, єврейське і польське питання стали частиною передвибірчої боротьби до I Державної думи, а з моменту її відкриття активно там обговорювались. Зазначимо, що поляки вже мали досвід парламентської боротьби, а тому їх виступи в Думі відрізнялись змістовністю, продуманістю, а робота в цілому – організованістю. Поляки підготували заяву з вимогами поновлення прав і автономії Царства Польського, але запропонувати цей документ на обговорення депутатів не вдалося через швидкий розпуск I Думи [44].

Серед причин невдачі роботи першого парламенту сучасники відзначали його строкатий склад, брак парламентської політичної культури в країні в цілому, оскільки навіть більшість міністрів не могли збагнути всього значення нового державного ладу. «Здавалося би з відкриттям Думи мало настати заспокоєння, – зазначав московський губернатор В. Джунковський, – проте відбувалося все навпаки – під впливом звітів думських засідань, що розходилися Росією, із владою перестали рахуватися, надходили всілякі скарги в Думу на дії посадових осіб, часто несправедливі чи перебільшені» [10, с. 163]. За свідченнями пензенського губернатора І. Кошка, «уряд фігурував навіть не в ролі звинувачуваного, а в ролі кримінального злочинця. Це безповоротно принижувало престиж влади, до якої тут ставляться в кращому випадку – іронічно. Кожна дія критикується, засуджується, постійно лунають погрози поскаржитись Думі» [18, с. 49-50]. В такій ситуації імператор і значна частина консервативно налаштованої громадськості вважали за краще розпуск Думи, аніж подальше поширення чуток про слабкість уряду [36, с. 57]. Г. Раух запевняв, що «заспокоїти громадськість можна було, звільнивши І. Горемікіна – людину, яка з Державною думою не змиралася, і призначивши П. Столипіна, котрого підтримували патріотично-налаштовані кола» [35]. П. Столипін обійняв посаду голови Ради міністрів 8 липня 1906 р. одночасно зі збереженням портфеля міністра внутрішніх справ.

Сучасники, на наш погляд дуже детально висвітлили ті причини, що спонукали вже прем'єр-міністра П. А. Столипіна, вдатися до розгляду єврейського питання. Так, П. Г. Курлов, товариш міністра внутрішніх справ, командир Окремого корпусу жандармів протягом 1909 – 1911 рр., відзначив революційність єврейського населення [21, с. 63-78], Л. М. Клячко-Львов, журналіст, співробітник газети «Речь», у своїх спогадах зробив акцент на вадах законодавства щодо євреїв, плутанині в тлумаченні та реалізації багатьох його положень, і, як наслідок, корупції в середовищі адміністрації [14, с. 129]. А В. М. Коковцов, що був міністром фінансів у 1906 – 1914 рр., наполягав, що подальше ігнорування єврейського питання, збереження існуючих обмежень могло призвести до погіршення не лише внутрішнього, але ще і міжнародного становища Російської імперії [16, с. 206]. Також у цей час Столипін був стурбований поширенням у суспільстві пліток про своє нібито недружелюбне ставлення до поляків [27].

Увесь серпень 1906 р. уряд знаходився у творчій реформаторській лихоманці. І в першій публічній декларації прем'єра П. Столипіна від 24 серпня 1906 р. відмічалось, що оголошене «заспокоєння» та наступні реформи передбачають також вирішення болючої національної проблеми. «У галузі єврейського питання, – підкреслено в декларації, – негайно буде розглянуто, які обмеження <...> можуть бути скасовані якомога скоріше і які <...> є справою народної совісті» [53, с. 47]. Також уряд повідомив про свої наміри ввести земське самоуправління в Західному краї, а також земське та міське самоуправління в губерніях Царства Польського [34].

Хоча, окремі сучасники П. А. Столипіна відзначали, що «у нього не було розуму державного діяча», що він не мав продуманої програми перетворень [7, 50, 54], більшості з них Столипін уявлявся цілісною натурою, здатною на важливі реформи. Так, журналістка, член партії кадетів, А. В. Тиркова запевняла, що він був «вірний своїм переконанням, вірив в свою справу, в своє служіння, в свою ідеологію» [52, с. 369-370]. І. І. Тхоржевський запевняв, що «як людина та політик Столипін був завжди практичним реалістом. Він ясно та просто оцінював будь-яку ситуацію й уважно шукав вихід з неї. Однак, ухваливши рішення, був готовий виконувати його безбоязно, до кінця» [51, 113-114]. Відтак, як реаліст, П. А. Столипін чудово розумів, що польське, а також єврейське питання мали великий резонанс у суспільстві, тому ігнорувати їх уряд не міг. Проте, найважливішим його завданням після розпуску Думи було повернути довіру до влади та докласти максимум зусиль для того, щоб II Державна дума виявилася більш поміркованою та лояльнішою до уряду. Це давало підстави деяким сучасникам уїдливо заявляти пізніше, що для Столипіна вирішальне значення мали не самі реформи та їх фактичні наслідки, а те, наскільки вони укріплять становище влади, що «рішення його не були засновані на глибокому аналізі існуючого стану, не були вони результатом якої-небудь доктрини, з якими він до того ж зовсім не був ознайомлений» [7, с. 542].

Один із громадських діячів, Д. М. Шипов, якого П. А. Столипін прагнув залучити до оновленого міністерства «громадської довіри» після розпуску I Думи, теж згадував, що окремої політичної програми голова Ради міністрів не мав, більше того, П. А. Столипін говорив, що «тепер не час вести розмови про програми, а необхідно громадським діячам довіряти Царю та самовіддано поставитись до заклику уряду», «зараз не час для слів, для програм, зараз потрібні справа та робота» [55, с. 466]. Це давало підстави Д. М. Шипову в цілому характеризувати Столипіна як

«самовпевненого», проте «сміливого» державного діяча [55, с. 463]. Проте, сам Д. М. Шипов, а також і Г. Є. Львов не знайшли в собі сміливості взяти відповідальність за долю країни. Вони запевняли, що не могли увійти в міністерство, оскільки П. Столипін не погоджувався на відміну смертної кари, амністію та на скликання II Думи вже в грудні. Однак у спогадах А. Ф. Коні знаходимо цікаве та важливе свідчення: «Щодо перших двох пунктів, – відзначав П. А. Столипін, – тут непорозуміння: я їм ніколи такого не говорив, а лише вказував, що по цим двом пунктам потрібна згода царя, волю якого не можна насилувати. Що ж до скликання Думи раніше вказаного терміну, то це був би акт протиконституційний» [17, с. 364].

А. Ф. Коні, якому Столипін після розпуску I Думи пропонував зайняти посаду міністра юстиції, відзначав, що прем'єр «здавався абсолютно порядною людиною, відвертою та доброзичливою», для якої завдання уряду полягало в тому, щоб «проявити авторитет і силу та разом з тим йти ліберальним шляхом, утримуючи государя від реакційних дій, та підготовлювати тимчасовими заходами основи тих законів, які мали б бути внесені у майбутню Думу» [17, с. 362].

Отже, сучасники відзначили одну дуже важливу обставину – прагнення Столипіна примирити суспільство з владою, повернути довіру до неї. Це не вдавалося зробити попередникам П. Столипіна, це було настільки новим, що залучені до переговорів після розпуску I Думи громадські діячі П. Гейден, Г. Львов і Д. Шипов були впевнені – П. Столипін прагне включити їх до складу кабінету лише тому, що боїться протидії суспільства своїм перетворенням. Вони були переконані, що в їхній участі в кабінеті прем'єр «вбачає лише фірму», «засіб для примирення збудженого суспільного настрою з урядом» [55, с. 462-463]. У той же час, М. Львов, М. Стахович, О. Гучков дійсно довіряли готовності та здатності прем'єра відверто вступити на шлях оновлення державного ладу. Отже, способи реалізації найважливіших завдань того часу по-різному розумілись міністром і громадськими діячами. Князь В. Оболенський з цього приводу навіть відзначав, що «становище П. Столипіна важке і розраховувати на підтримку йому не доводиться» [9, с. 68].

Проте, було цілком очевидно, що П. Столипін не лише декларував реформи, але й був готовий взятись за їх реалізацію. Так В. Гурко згадував: «Вересень, жовтень і листопад місяці 1906 р. здебільшого були присвячені Радою міністрів розгляду найрізноманітніших законопроектів, запропонованих до виконання відповідно до 87 статті Основних законів» [7, с. 591]». Нові політичні реалії примушували П. А. Столипіна відійти від консервативної ідеології в єврейському, а також польському питаннях та розпочати їх поступову лібералізацію. Вироблений у період між I та II Державними думами законопроект щодо скасування деяких обмежень прав євреїв можна було вважати компромісним: він надавав лише часткові пільги єврейству. Проте, навіть і такий обмежений, проект, в разі його ухвалення, дозволив би заспокоїти найбільш революційну частину єврейства, сприяв би усуненню із законодавства тих обмежень, які були невинуватими вимогами часу, а отже, дозволив би зменшити численність чиновницьких зловживань. Однак відомо, що незважаючи на величезну роботу, проведену міністерствами, та на найпереконливіші докази на користь схвалення проекту закону, Микола II не затвердив наданий йому Журнал з єврейського питання [47].

У спогадах В. Коковцова, П. Курлова, А. Коні, А. Ізгоєва, В. Маклакова [16, 21, 17, 12, 24] знаходимо різні версії такої поведінки Миколи II. Проте, того ж дня, коли стало відомо про рішення імператора, голова Ради міністрів направив йому листа, в якому пропонував усе ж таки знайти вихід із ситуації, що склалася. П. Столипін звертався до Миколи II з проханням змінити резолютивну частину Журналу в такий спосіб: «Не маючи по суті заперечень проти вирішення запропонованого Радою міністрів питання, вважаю необхідним провести його загальним законодавчим порядком, а не відповідно до 87 статті Основних законів» [15, с. 107]. Навіть незважаючи на зміни, внесені в резолютивну частину журналу імператором, П. Столипін досяг своєї основної мети – громадськість знала про намір уряду взятись за розв'язання такої складної проблеми.

Сучасники відзначали, що П. А. Столипіна засуджували за те, що він «занадто яскраво проявляє себе в ролі першого міністра, парламентського прем'єра», що він «затуляє собою особу государя, що він занадто рахується з парламентом і шукає в ньому підтримки, нехтуючи спілкуванням і порадами зі слугами колишнього режиму, що мають державний досвід». Дискусії з приводу вирішення єврейського питання також довели, що не всі сучасники справді могли розібратися в питаннях політичної дійсності, а тому не розуміли П. Столипіна. Князь Б. Васильчиков був одним з не багатьох, хто збагнув: «Столипін же був монархістом глибоко ідейним, його лояльність Государю була культовою та він всіляко захищав його престиж і владу як Монарха, що не лише царствує, але й править. Те, що йому ставилось у провину було лише природним і неминучим

наслідком нового стану речей, коли кабінет і голова Ради міністрів стали посередниками між законодавчими палатами та Монархом. При такому стані речей, голова Ради міністрів, виконуючи свій обов'язок, не тільки не міг знітисся, але зобов'язаний був сміливо висуватися, беручи удари на себе, і тим затуляти собою Монарха. Це, і не більше цього і робив Столипін, ніколи не прикриваючись тим, що вчиняючи так або інакше, він виконує волю Його Величності» [15, с. 218]. Б. Васильчиков констатував, що з самого початку П. Столипін поставив собі за завдання «чесно виконувати всі ті обіцянки, які в численних актах, указах, рескриптах і маніфестах аж до Маніфесту 17 жовтня, були надані від імені Государя, щоб втихомирити ними країну в момент революційного збудження». А відтак політика Столипіна «давала привід для нападок як справа, так і зліва». В Думі «одне лише ім'я Столипіна доводило до сказу не лише відвертих революціонерів» [15, с. 213].

20 лютого 1907 р. розпочала свою роботу II Дума. Говорити прямо про єврейське питання П. Столипін тепер не наважувався. Він був переконаний, що «у цьому питанні кожний етап, кожний крок мав бути зроблений із збереженням цілковитої холоднокровності, з урахуванням політичної та державної необхідності, а не власних почуттів» [37, арк. 1-2 зв.]. Зважаючи на тиск крайне правих партій, розуміючи, що відкриті дебати в Думі навколо єврейського питання остаточно і назавжди могли б звести нанівець всі спроби його вирішення, П. Столипін намагався діяти обережно. Він надав Думі можливість, не привертаючи особливої уваги до єврейського питання, розглянути його у контексті вирішення питання про свободу «для всіх». 29 березня Дума обрала комісію для розгляду законопроекту про свободу совісті [6, стб. 110].

У розпал роботи II Думи, П. Столипін також не облишав надій якимось чином врегулювати питання, пов'язані з правами проживання євреїв [49]. У квітні 1907 р. прем'єр підготував на розгляд Ради міністрів записку «Про тимчасове призупинення виселення євреїв у смугу осілости». Можна припустити, що столипінський циркуляр був спрямований на нормалізацію життя, зменшення кількості єврейських справ і скарг. Але, за свідченнями сучасників, він призвів до зворотного результату. Так, Л. М. Клячко-Львов згадував, що адміністрація у прагненні відзначитись з єврейського питання готова була кожного єврея вважати неблагонадійним і небажаним. А для нижчих чинів адміністрації циркуляр взагалі став «рятувальною індульгенцією». Якщо до його створення «нижчі чини адміністрації, отримуючи хабарі за те, щоб крізь пальці дивитися на євреїв із сумнівними правами, ризикували відповідальністю за незаконне проживання євреїв, то після циркуляра хабарі бралися вже на законних підставах: зрозуміло, що «шкідливими» вважалися ті, які не давали хабарів» [14, с. 163-165].

Виступаючи з трибуни II Державної думи, П. Столипін також відзначив: «Самоуправління на тих же загальних засадах із деякими, викликаними місцевими особливостями змінами, пропонується ввести в Прибалтійському, Західному краї та Царстві Польському» [5, арк. 112]. У межах корінного польського краю допускалось повне культурно-господарське самовизначення, а в Західному краї обов'язковим було встановлення російського контролю над органами місцевого самоврядування. Прагненням П. Столипіна було уберегти російську націю від «поглинання» її поляками та перетворити соціально-політичну енергію польської нації в безпечну для Російської імперії. Слід було знайти способи захистити від польської соціально-культурної експансії території, що не входили до складу «етнографічної Польщі», а також встановити контроль над польським громадським життям, деполітизувавши його і спрямувавши на вирішення місцевих соціально-економічних проблем. Саме тому питання введення земства було одним із найважливіших для прем'єр-міністра. На відміну від крайне правих, він допускав можливість і необхідність розширення господарських прав регіонів. Разом із тим, П. Столипін усвідомлював, що для проведення таких кардинальних реформ необхідна чітка взаємодія уряду з Думою, їх налагоджена співпраця. Проте II Дума виявилася ще більш радикальною за своїм складом, ніж попередня.

Оскільки досвід перших двох Дум виявився вкрай невдалим, П. Столипін змушений був переглянути виборчий закон. Новий закон 3 червня 1907 р. нікого не позбавляв виборчих прав, але змінював представництво від окремих груп населення у такий спосіб, що, по-перше, «кожна частина народу мала в Думі своїх обранців», і, по-друге, підкреслювалось, що «створена для укріплення Російської Держави Державна Дума мала бути російською духом» [4, с. 273]. Як слід розцінювати ці дії П. Столипіна? Чи можуть вони свідчити про певний поворот урядової політики до націоналізму?

М. Меншиков, який в цілому позитивно ставився до політики П. А. Столипіна, в публікації «Нація – це ми», відкрито заявляв про необхідність відстояти гасло «Росія для росіян» і вимагав того, щоб обирати в парламент могли лише російські піддані та тільки росіян [25]. Проте, після розпуску I Думи Столипін не пішов на поступки правим, але, з іншого боку – прем'єр не міг зовсім ігнорувати

ситуацію, за якої більшістю пілг володіли саме жителі національних окраїн, а корінні росіяни мали нижчий рівень життя й обмежений доступ до важелів управління. Це була одна з особливостей російського націоналізму. Інша особливість полягала в тому, що російський націоналізм завжди був пов'язаний із «землею» – простором, мав державний, інтегративний характер і не мав расового відтінку.

В. А. Скріпцін, називаючи П. А. Столипіна «справжнім націоналістом», відзначав, що прем'єр «однаково засуджував і росіянина, і іногородця, якщо вони порушували моральні обов'язки, без дотримання яких людина перестає бути людиною» [38, с. 4]. П. Столипін розумів необхідність розширення прав і свобод для громадян Російської імперії, але при цьому не прагнув установа виключних прав саме для російської нації. Не був він також і прихильником гасел примусової асиміляції. Для нього «обрусіння» іногородців означало перетворення їх у росіян за переконаннями: «Підтримайте спочатку нашу точку зору, – говорив прем'єр, – визнайте, що найвище благо – це бути російським громадянином, носіть це звання так само гордовито, як це робили римські громадяни, тоді ви самі назвете себе громадянами першого розряду й отримаєте всі права» [29, с. 114].

Даючи оцінки діяльності П. Думи, Б. Васильчиков, зокрема, відзначав, що ця Дума, як і діючий виборчий закон «представляла державну небезпеку, і в цьому полягав весь зміст і все виправдання акту 3 червня 1906 р.» [15, с. 223]. Ю. М. Данилов, генерал від інфантерії, який писав свої спогади в еміграції, вказав у них, що Столипіним керувало прагнення «з двох бід – повного знищення Думи чи зміни виборчого закону – обрати найменшу» [8, с. 74]. І навіть противники П. А. Столипіна відзначали: «незважаючи на помилки та навіть злочини, можливо здійснені урядом П. А. Столипіна, факт залишається фактом: що у наміри П. Столипіна не входило ані поновлення абсолютизму, ані знищення народного представництва – він прагнув лише до встановлення в Росії консервативної, але виключно конституційної монархії. Його мрією була могутня, централізована імперія, економічно здорова та культурно розвинена» [13, с. 117]. Сучасники відзначали, що змінюючи представництво від окремих груп населення, П. Столипін не мав на меті посилити дискримінацію «інших народностей», він лише хотів створити таке представництво, яке було б корисним фактором державного життя, могло б ефективно працювати в рамках діючих законів.

«Час третьої Думи, – писав І. Тхоржевський, – одна з найблискучіших сторінок російської історії, час розквіту» [51, с. 132]. С. Тимашев, який у 1909 – 1915 рр. обіймав посаду міністра торгівлі та промисловості, згадував, що Столипіну вдалося утворити більшість у Думі, «яка надавала йому підтримку з цілої низки значних питань державної ваги. Досягнуто це було не без зусиль: прем'єр витрачав багато часу на часті бесіди з членами Думи і з групами їх, намагаючись знайти спільну мову». С. Тимашев констатував, що «у цьому відношенні він був дуже доступний, незважаючи на переважаність роботою, завжди знаходив можливість прийняти якомога скоріше бажаних з ним зустрітися, терпляче вислухати іноді вельми довгі пояснення і не обґрунтовані скарги. Велике значення у справі зближення Столипіна з членами палат мали його відомі запрошення «на чашку чаю», які приводили в квартиру прем'єра величезне число осіб – членів Думи і Ради міністрів і найближчих їхніх співробітників, представників ученого світу, відомих громадських діячів» [30, с. 83-84].

С. Тимашев відзначав, що під час другої половини прем'єрства П. Столипіна особливою його турботою була група справ, пов'язана з виділенням Холмщини, ухваленням низки законів щодо Фінляндії та введенням земства в Західних губерніях. С. Тимашев констатує: «Закони ці викликали значну опозицію в обох палатах, для проведення їх потрібна була вся енергія П. Столипіна, і слід, можливо, пошкодувати, що він висунув на перший план ці окраїнні питання, коли було стільки важливої та невідкладної роботи всередині держави» [30, с. 94]. А. Ізгоев стверджував, що саме «київські націоналісти на чолі з Д. Піхно звернули увагу прем'єра на «засилля» у Державній раді поляків і вказали, що замість сумнівних поляків П. Столипін може отримати із західних губерній декілька відданих уряду виборних членів Державної ради з крупних російських землевласників» [12, с. 90-91]. А отже, як констатує А. Ізгоев, «бажання мати зайву групу прихильників урядової політики переплутало всі урядові плани та всю реформаторську роботу, відволікло від потреб внутрішнього російського життя, спрямувало на окраїнні, національні питання. Так починалася ера націоналізму» [12, с. 91].

На нашу думку, сучасники, не звернули увагу на те, що реформи П. А. Столипіна були структурними, взаємопов'язаними, і, наприклад, запроваджуючи земство у Західних губерніях, прем'єр сподівався вирішити ще одне важливе завдання, суто економічне – укріпити дрібне землеволодіння у даному регіоні. З іншого боку, підтримка прем'єром проекту, запропонованого

правою групою, не може бути розцінена лише як демонстрація прихильності цій групі. Її слід вважати певним кроком П. Столипіна до створення нової більшості у Державній раді з правої частини центру та поміркованої частини правої групи. У такому випадку крайні праві противники прем'єра у Державній раді опинилися б ізольованими й уже не змогли б блокувати його реформи. Саме тому А. Ізгоев також відзначав: П. А. Столипін «мав надії, що націоналізм міг би послужити опорою для молодого російського народного представництва» [12, с. 94].

Крім того, і під час роботи III Думи П. Столипін займався не лише «окраїнними питаннями», але й повертався до розгляду єврейського питання, яке можна вважати суто «внутрішнім», від вирішення якого багато в чому залежала саме внутрішня стабільність Російської імперії. Так, в поле зору прем'єра потрапило питання проживання євреїв, питання здобуття ними освіти. С. Вітте, відзначав, що в цей період уряд П. Столипіна «оголосив війну російському єврейству» [3, с. 468] та в цілому оцінив запровадження відсоткової норми для євреїв при їх вступі у вищі навчальні заклади як «нове обмеження, здійснене всупереч законам, ігноруючи Державну думу та Державну раду». В. М. Шульгін же запевняв, що Столипін «не міг не вважати обмеження для євреїв тимчасовими», що в цьому питанні мета прем'єра полягала в тому, щоб «укріпити російські національні засади настільки, щоб можна було приступити для зняття обмежень» і переконував, що відмовитись від запровадження відсоткової норми зовсім П. Столипін не міг. На відміну від західних «Almae Matres», які були юридично автономні та мали власний бюджет, російські учбові заклади засновувались урядом на кошти казни, інакше кажучи, на кошти всього населення. Тому, як відзначав В. Шульгін: «були усі підстави вимагати, щоб право здобуття освіти розподілялось між національностями відповідно до частки коштів, яка сплачувалась у казну» [56, с. 166].

Юрист за фахом В. Шульгін також звернув увагу на те, що в Австрії була запроваджена «куріальна» система виборів, і там це стало одним із засобів «захисту меншин», а також і більшості, у випадку, коли більшість не могла самостійно відстоювати свої права. Головним призначенням куріальних виборів було послаблення національної ворожнечі. «З притаманною йому завзятістю П. А. Столипін захопився ідеєю «націоналізму» і став переводити на нього з землеустрою вісь нашої внутрішньої політики, – писав А. Ізгоев. – Курії йому здавались якимось геніальним витвором, одкровенням державної мудрості» [12, с. 92]. П. М. Мілюков відзначав, що П. Столипін «виступав тут одночасно лібералом і крайнім націоналістом», «як ліберал він мріяв здолати супротив Державної ради», а «як найортодоксальніший націоналіст зробив предметом боротьби свій власний план проведення націоналістичної політики в Росії». Закон про Західне земство він вважав «законом – взірцем», «законом – носієм російських сподівань» [26, с. 74]. Отже, націоналістичний принцип у достатньо хаотичному вигляді, але вже такий, що нагадував австрійську куріальну систему був внесений П. Столипіним у державне представництво ще 3 червня 1907 р. Надалі прем'єр-міністр був достатньо послідовним у поглядах: способом національного розмежування стала запроваджена для євреїв процентна норма. Нарешті, прем'єр використав ідею курій для нового земства у Західному краї. А, оскільки, як стверджував В. Шульгін, П. Столипін ще і «добре розумів психологію поляків», то слідом за куріальним земством, запропонував законопроект «Про введення Міського положення в містах губерній Царства Польського» [56, с. 165].

В. Маклаков відзначав, що «національна проблема в Росії була достатньо складною, не могла бути вирішена згідно з одним загальним принципом, вимагала такту та обережності», але констатував, що «питання про єдність Росії, про можливість її збереження при автономії Царства Польського, про польську проблему у Північно-Західному краї, все вирішувалось експромтом, згідно з одним лише настроєм» [23, с. 222]. О. Ізвольський, називаючи П. Столипіна «найкращим членом кабінету» міністрів, «чудовою особистістю», яку «дуже часто неправильно розуміли за життя та обмовили після смерті», «енергійною людиною», «працьовитою», «морально стійкою», з «широким кругозором», однак, констатував, що «він, нажаль, виявився нездатним відмовитись від особливо небезпечних теорій слов'янофілів, і це викликало, незважаючи на всі мої зусилля переконати його, надмірну схильність до сильного непомірного націоналізму, що призвело до найсумніших наслідків і зрештою завершилось розривом наших політичних відносин» [11, с. 66-69].

Ще більш категоричним в оцінках був С. Крижановський. Він стверджував, що після невдачі залучити впливових громадських діячів до складу кабінету міністрів П. Столипін «повернув направо, а потім, під впливом близьких до нього осіб схилився до національної політики та дотримувался цього напрямку до кінця». І «закони щодо Фінляндії, закони щодо створення Холмської губернії можуть вважатися, перший за змістом, а другий – по формі та способам проведення – не лише зайвими, але і цілком шкідливими заходами» [19, с. 217]. Проте, очевидно, що П. А. Столипін, який

боровся за єдину та неподільну Росію з часом, однак, все більше усвідомлював певну чужорідність Польщі у складі Російської імперії, розумів, що політика русифікації, яка проводилась протягом тривалого часу не давала результатів. Власне тому прем'єра так полонили думки про поступову децентралізацію, про що, до речі, теж знаходимо відомості у С. Крижановського.

П. Столипін усвідомлював, що «поетапне здійснення децентралізації, як управління, так і законодавства сприяло би послабленню національної боротьби на окраїнах». Проте, враховуючи панівні настрої, говорити про це голосно П. Столипін не наважувався, хоча такі думки все ж стали основною складених С. Крижановським двох проектів: про загальний розподіл імперії на області, які б володіли правами самоуправління, при наявності в цих областях представницьких закладів, і про виділення Холмського краю з адміністративних меж етнографічної Польщі [19, с. 125]. Слід звернути увагу на ту обставину, що виділення Холмської губернії з адміністративних меж етнографічної Польщі, згідно з першочерговою – офіційно ніколи відкрито не висловленою думкою – взагалі планувалось як захід, який мав на меті встановлення державного кордону між Росією та Польщею на випадок можливої у майбутньому автономії Царства Польського. Тому, до складу Холмської губернії планувалось включити лише місцевості, в яких населення зберігало російські національні риси та в більшості являлось православним, а ті місцевості, в яких населення було колонізовано й окатоличено, залишалися за Польщею [42]. У свідченнях сина П. Столипіна Аркадія знаходимо відомості про те, що на 1920 р. його батько намічав повне відокремлення Польщі від Росії [40, с. 20]. У підсумку, затверджений імператором наказ про утворення особливої Холмської губернії виявився, на нашу думку, результатом компромісу між планом обласної перебудови Росії, що розроблявся урядом П. Столипіна і передбачав в майбутньому автономію Польщі, та наполяганнями холмського духівництва на чолі з єпископом Євлогієм, який знайшов способи зацікавити цим питанням і Миколу II, і консервативну громадськість.

Відзначимо, що С. Крижановський був не єдиним, хто пов'язував другу половину прем'єрства П. Столипіна з так званою політикою націоналізму. Залишивши переважно негативні відгуки про П. А. Столипіна, С. Крижановський все ж таки відзначив, що останній зміг «примирити громадськість з режимом» і «наглядно довів, що самодержавна конституційність цілком сумісна з економічною та ідейною еволюцією, що немає потреби руйнувати старе, щоб створити нове» [19, с. 219]. Громадський діяч та журналіст, депутат II Думи М. М. Іорданський відзначав, що в часи II Думи «Столипін мислив можливою роботу Думи з урядом на помірковано-ліберальній охоронній платформі. Потім, коли зміна складу Думи виявилось можливою і коли праві елементи підняли голову та стали майже диктувати свою волю, Столипін поплав за течією, не зумів протистояти дворянсько-чорносотенним впливам і, чіпляючись за владу, все більше занурювався у вир чорної реакції» [30, с. 154]. Були й твердження, що «столипінський націоналізм» став лише тактичним прийомом, який дозволив би уряду поступово втілити у життя програму Об'єднаного дворянства. «Лише на початку прем'єрства П. Столипін мав певні сумніви щодо неї, – писав А. Ізгоев, – але згодом переконався у марності своїх зусиль порозумітись з кадетами, побачив безсилля Державної думи та зрозумів, наскільки впливовою організацією було Об'єднане дворянство» [12, с. 37].

Громадський і політичний діяч С. І. Шидловський констатував, що «до завершення діяльності Третьої Думи Столипін став зовсім не тим, ким він був на початку своєї діяльності в якості прем'єра», «бюрократична атмосфера позначилася і на ньому», «він прийняв «генераліна», став величніше, менш доступним і досить помітно поправішав» [30, с. 168]. Однак неабияку активність у вирішенні Холмського питання, питання запровадження земства в Західному краї проявляли саме російські націоналісти, на що вказував, зокрема, С. Крижановський. Звернемо увагу, що Всеросійський національний союз взагалі виявився єдиною політичною силою, яка цілковито підтримувала прем'єра під час кризи в березні 1911 р. Вважаємо, що з самого початку П. Столипіна та російських націоналістів об'єднувала та дозволила порозумітись при вирішенні багатьох важливих питань їх прихильність до самодержавно-представницької форми правління. Ставлення ж решти основних політичних сил до «столипінської політики російського націоналізму» було переважно стриманим [43].

Що ж до негативних оцінок політики П. А. Столипіна, даних С. Крижановським щодо вирішення фінляндського питання, то детальний аналіз цієї політики довів, що прем'єр дійсно був принциповим противником поширеного у той час вчення про Фінляндію як окрему державу, що активно заперечувало право російських правлячих кіл втручатись у законодавчий процес, економіку, управління Великим князівством. Для прем'єра Фінляндія – лише складова частина – «звичайна провінція», що належала Росії на правах військового трофея [45]. Як голова Ради міністрів,

П. Столипін відчував себе відповідальним за все, що відбувалось в імперії, а отже, і на території Великого князівства Фінляндського. Тому прем'єр взявся за проведення заходів, метою яких стало встановлення чіткого порядку взаємодії фінських установ з імперськими вищими державними установами та імператором. Значну частину столипінської політики в Фінляндії склали виключно адміністративно-правові заходи. Та навіть і такі зміни, до яких вдався прем'єр, мали достатньо обмежений характер: вони не зачіпали прерогатив сейму та сенату. Сучасники відзначали, що Микола II вимагав від П. Столипіна більш жорсткої політики щодо Фінляндії. З часом, однак, прем'єр-міністр усвідомив, що досягти єдності при вирішенні деяких спільних питань неможливо, якщо діяти в межах існуючих законів. Тому вироблення загальнодержавного законодавства стало одним із найважливіших завдань для прем'єра [46].

Так, оголосивши своєю метою встановлення чіткого правового порядку на всьому просторі імперії, він дійсно вдався до кроків, які по суті ліквідували права, надані Фінляндії під впливом революції 1905 р. Прагнучи зміцнити авторитет влади, примирити суспільство з владою, П. Столипін знову йшов на певні компроміси та поступки, він мав здійснити щось «значне та рішуче», і саме фінське питання стало таким, навколо якого прем'єру вдалося об'єднати російське суспільство та обидві законодавчі палати. Так, П. Мілюков згадував: «Зазвичай законопроекти залежувалися в Думі та застрягали у Державній раді. Але цього разу проект загальноімперського законодавства пройшов у законодавчих палатах із швидкістю експреса» [26, с. 62]. З іншого боку, політика правової інтеграції Великого князівства Фінляндського передбачала максимальне зосередження розпорядчої влади в руках голови уряду, що фактично передбачало скорочення управлінських прерогатив Верховної влади. Це призводило до нових нападів на П. Столипіна, які, у свою чергу, викликали невдоволення прем'єром і його політикою з боку імператора [48].

Таким чином, оцінки сучасників, дані особистості П. А. Столипіна, його національній політиці, як і розуміння «столипінського націоналізму» в цілому відрізняються поляристю та категоричністю. Зрозуміло, що на характер цих відгуків істотно впливали політичні уподобання сучасників, особисте ставлення до прем'єр-міністра та власні амбіції. Так, із співробітників П. Столипіна, двоє – В. Гурко, С. Крижановський не могли вибачити йому кар'єрного успіху. Для небагатьох – Столипін-«націоналіст» дорівнювало Столипіну-«патріоту», інші вкладали в це визначення суто негативний зміст. На нашу думку, «націоналізм» прем'єра мав подвійний прояв: несвідомий і свідомий. Так, з одного боку, у П. Столипіна було природжене почуття любові до свого народу, країни. З іншого боку – він прагнув створення «Великої Росії», і при цьому чудово розумів, що «принижена народність не може дати великої державності, здатної перемагати». Прем'єр-міністр не прагнув до династичного панування російського народу над іншими, але й не міг допустити його пригноблення на підставі будь-яких переваг.

Як прихильники П. А. Столипіна, так і його противники, змушені були визнати, що найбільшою його заслугою є примирення суспільства з владою, «збереження Думи» та конституційного ладу в цілому від повного знищення, прагнення конструктивно співпрацювати з Державною думою та Державною радою, повернення авторитету до уряду та укріплення становища влади.

П. А. Столипіну дорікали, інколи не безпідставно, що найважливіше його завдання, зокрема й при вирішенні національних питань, полягало виключно в тому, щоб задовольнити громадську думку та заручитися підтримкою суспільства. Це створювало враження, що у П. А. Столипіна взагалі не було цілісного уявлення про те, як треба вирішувати національне питання в Російській імперії, та в цілому, що найбільшим прагненням прем'єра, було саме зберегти особисту владу. Сучасники вказали й на певну внутрішню суперечливість, якою відрізнялась національна політика П. А. Столипіна. Так, з одного боку, вона була спрямована на політичну адаптацію «іногородців» до потреб Російської держави, і саме від цього напряму залежала можливість отримання ними рівних прав з росіянами. У той же час, прем'єр прагнув до повного культурного об'єднання «іногородців» з російською нацією, тобто по суті зникнення їх як самостійних етнічних суб'єктів, що у свою чергу оголошувалось обов'язковою умовою дарування всіх прав. Вважаємо, що така суперечливість поглядів з національного питання обумовлювалась неможливістю відшукати стійкий ідеологічний баланс між принципами європейського лібералізму, російського націоналізму та традиційного російського імперіалізму, прихильність до яких і породжувала у П. Столипіна суперечливі прагнення.

Джерела та література:

1. Бок М. П. Воспоминания о моём отце П. А. Столыпине / М. П. Бок. – М. : Товарищество «А. Н. Сытин и Ко», 1992. – 255 с.
2. Бородин А. П. Столыпин. Реформы во имя России. – М. : Вече, 2004. – 384 с.
3. Витте С. Ю. Воспоминания: В 3 т. / С. Ю. Витте / Под ред. А. Л. Сидорова. – М. : Соцэжгиз, 1960. – Т. 3. – 723 с.
4. Государственная дума в России: Сборник документов и материалов / Сост. Ф. И. Калинычев. – М. : Госюриздат, 1957. – 646 с.
5. Государственная дума. II созыв. Стенографические отчёты. Сессия II. – СПб., 1907. – Т. 1. – 2344 стб.
6. Государственная дума. III созыв. Стенографические отчёты. Сессия I. – СПб., 1908. – Ч. I. – 2142 стб.
7. Гурко В. И. Черты и силуэты прошлого: Правительство и общественность в царствование Николая II в изображении современника / В. И. Гурко. – М. : Новое литературное обозрение, 2000. – 810 с.
8. Данилов Ю. Н. На пути к крушению: Очерки из последнего периода русской монархии / Ю. Н. Данилов. – М. : Военное издательство. – 1992. – 293 с.
9. Державний архів Російської Федерації. – Ф. 102. – Оп. 265. – Спр. 291. [07.1906]. – 100 арк.
10. Джунковский В. Ф. Воспоминания : В 2 т. / В. Ф. Джунковский / [под общей редакцией А. Л. Паниной]. – М. : Изд-во им. Сабашниковых, 1997. – Т. 1. – 734 с.
11. Извольский А. П. Воспоминания: Пер. с англ. – М. : Международные отношения, 1989. – 192 с.
12. Изгоев А. П. А. Столыпин. Очерк жизни и деятельности / А. Изгоев. – М. : Кн-во К. Ф. Некрасова, 1912. – 133 с.
13. Керенский А. Ф. Россия на историческом повороте: Мемуары / А. Ф. Керенский. – М. : Республика, 1993. – 384 с.
14. Клячко-Львов Л. М. Повести прошлого: Временщики конституции: два премьера. Еврейское счастье. – Л. : Изд-во писателей, 1929. – 183 с.
15. Князь Борис Васильчиков. Воспоминания / Борис Васильчиков, князь / Сост., предисл., примеч. Г. И. Васильчикова. – М. : Наше наследие, 2003. – 271 с.
16. Коковцов В. Н. Из моего прошлого: Воспоминания 1903 – 1919 гг. : В 2 кн. / В. Н. Коковцов. – М. : Наука, 1992. – Книга первая. – 447 с.
17. Кони А. Ф. Моя Гефсиманская ночь / А. Ф. Кони // Собрание сочинений: В 8 т. – М. : Юридическая литература, 1966. – Т. 2. – С. 300–376.
18. Кошко И. Ф. Воспоминания губернатора: 1905-1914 гг. / И. Ф. Кошко. – Новгород, Самара, Пенза. – Пг.: Содружество, 1916. – 259 с.
19. Крыжановский С. Е. Воспоминания: Из бумаг С. Е. Крыжановского, последнего секретаря Российской империи. – Берлин : Петрополис, Б.г. – 221 с.
20. Крыжановский С. Е. Заметки русского консерватора // Вопросы истории. – 1997. – № 4. – С. 107–127.
21. Курлов П. Г. Гибель императорской России / П. Г. Курлов. – М. : Современник, 1991. – 255 с.
22. Ленин В. И. К вопросу о национальной политике / В. И. Ленин // Полное собрание сочинений. – М., 1973. – Т. 25. – С. 64–72.
23. Маклаков В. А. Власть и общественность на закате старой России: Воспоминания современника / В. А. Маклаков. – Париж, 1939. – 258 с.
24. Маклаков В. Государственная Дума: (Воспоминания современника) / В. Маклаков. – Lnd., 1991. – 260 с.
25. Меньшиков М. Нация – это мы / М. Меньшиков. – Екатеринбург, [1906]: тип. Братства Св. Владимира. – 8 с.
26. Милюков П. Н. Воспоминания / П. Н. Милюков. – М. : Современник, 1990. – Т. 2. – 446 с.
27. Обзор печати. Из польской печати // Окраины России. – 1907. – № 11.
28. Оболенский А. В., князь. Мои воспоминания / князь А. В. Оболенский // Возрождение. – 1955. – № 47. – С. 75–98.

29. Ответ на выступление В. Маклакова. Речь на заседании Государственной думы 16 ноября 1907 г. // П. А. Столыпин – жизнь и смерть за царя: Речи в Государственном совете и Государственной думе. Убийство Столыпина. Следствие по делу убийцы. – М. : Рюрик, 1991. – 176 с.
30. П. А. Столыпин глазами современников / [Фонд изучения наследия П. А. Столыпина](#); Под общ. ред. П. А. Пожигайло. – М. : РОССПЭН, 2008. – 367 с.
31. Палеолог С. Н. Около власти: очерки пережитого / С. Н. Палеолог. – Белград : Святослав (М.Г.Ковалёв). – [192-]. – 201 с.
32. Переписка Н. А. Романова и П. А. Столыпина // Красный архив. – 1924. – Т. 5. – С. 103–121.
33. Правда Столыпина : Сборник статей. – Саратов : Соотечественник, 1999. – 320 с.
34. Правительственное сообщение // Правительственный вестник. – 1906. – № 190. – 24 августа (6 сентября).
35. Раух Г. Роспуск 1-ой Государственной Думы. Отрывки из воспоминаний // Возрождение. – 1930. – № 1935. – 19 сентября.
36. Редигер А. Ф. История моей жизни: Воспоминания военного министра. В 2 т. / А. Ф. Редигер. – М. : Кучково поле, 1999. – Т. 2. – 528 с.
37. Російський державний історичний архів. – Ф. 1662. – Оп.1. – Спр. 139. – 166 арк.
38. Скрипицын В. А. Богатырь мысли, слова и дела / Посвящается памяти П. А. Столыпина. – СПб. : Городская тип., 1911. – 102 с.
39. Солженицын А. И. Двести лет вместе: [1795 – 1995] / А. И. Солженицын. – М. : Русский путь, 2001. – Ч. I. В дореволюционной России: 1795 – 1916. – 508 с.
40. Столыпин А. Слово об отце / А. Столыпин // Столыпин П. А. Нам нужна Великая Россия...: Полное собрание речей в Государственной думе и Государственном совете. 1906 – 1911 гг. / Предисл. К. Ф. Шацилло; Сост., коммент. Ю. Г. Фельштинского – М. : Молодая гвардия, 1991. – С. 18–23.
41. Стрілюк О. Б. Національна політика П. А. Столипіна в російській дореволюційній та радянській історіографії / О. Б. Стрілюк // Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. – 2013. – № 1050 : Серія. «Історія». – Випуск 46. – С. 40–56.
42. Стрілюк О. Б. Особливості польської політики П. А. Столипіна: проект децентралізації Російської імперії та Холмське питання / О. Б. Стрілюк // Гілея : науковий вісник. Збірник наукових праць / Гол. ред. В. М. Вашкевич. – К. : ВІР УАН, 20012. – Випуск 59 (№ 4). – С. 32–38.
43. Стрілюк О. Б. Російська періодична преса про столипінську «політику націоналізму» / О. Б. Стрілюк // Вісник Чернігівського державного педагогічного університету імені Т. Г. Шевченка. – Чернігів : ЧДПУ імені Т. Г. Шевченка, 2008. – Вип. 52. – Серія : Історичні науки. – № 5. – С. 257–265.
44. Стрілюк О. Вирішення польського питання в Росії: зіткнення позиції П. А. Столипіна та правих / О. Стрілюк // Вісник Чернігівського державного педагогічного університету імені Т. Г. Шевченка. – Чернігів : ЧДПУ імені Т. Г. Шевченка, 2004. – Вип. 27. – Серія : Історичні науки. – № 2. – С. 61–69.
45. Стрілюк О. Державно-правовий статус Фінляндії в парадигмі внутрішньої політики П. Столипіна / О. Стрілюк // Сіверянський літопис. – 2007. – № 6. – С. 138–144.
46. Стрілюк О. П. А. Столипін і «фінляндське питання»: спроби зміцнення російської державності / О. Стрілюк // Вісник Чернігівського національного педагогічного університету імені Т. Г. Шевченка. – Чернігів : ЧНПУ імені Т. Г. Шевченка, 2012. – С. 228–237.
47. Стрілюк О. Підготовка кабінетом П. А. Столипіна Особого журналу про перегляд постанов, які обмежували права євреїв / О. Стрілюк // Вісник Чернігівського державного педагогічного університету імені Т. Г. Шевченка. – Чернігів : ЧДПУ, 2006. – Вип. 33. – Серія : Історичні науки. – № 3. – С. 182–189.
48. Стрілюк О. Політика правової інтеграції Великого князівства Фінляндського (1908 – 1911 рр.) / О. Стрілюк, В. Тандура // Вісник Чернігівського національного педагогічного університету імені Т. Г. Шевченка. – Чернігів : ЧНПУ імені Т. Г. Шевченка, 2011. – Вип. 87. – Серія : Історичні науки. – № 8. – С. 228–237.
49. Стрілюк О. Політика уряду П. А. Столипіна з єврейського питання у 1907 – 1911 рр. / Стрілюк О. // Вісник Чернігівського державного педагогічного університету імені Т. Г. Шевченка. – Чернігів : ЧДПУ імені Т. Г. Шевченка, 2009. – Вип. 73. – Серія : Історичні науки. – № 6. – С. 147–154.
50. Толстой И. И. Дневник : 1906 – 1916 / И. И. Толстой. – СПб., 1997.

51. Тхоржевский И. И. Последний Петербург: Воспоминания камергера. / Сост. и примеч. С. С. Тхоржевского. – СПб. : Алетея, 1999. – 255 с.
52. Тыркова-Вильямс А. На путях к свободе / А. Тыркова-Вильямс. – Нью-Йорк : Изд-во им. Чехова, 1952. – 429 с.
53. Убийство П. А. Столыпина. Свидетельства и документы / Сост. А. Серебренников. – Нью-Йорк, 1986. – 334 с.
54. Шварц А. Н. Моя переписка со Столыпиным. Мои воспоминания о Государе / А. Н. Шварц. – М. : Греко-латинский кабинет, 1994. – 362 с.
55. Шипов Д. Н. Воспоминания и думы о пережитом / Д. Н. Шипов. – М. : Т-во «Печатня С. П. Яковлева», 1918. – 592 с.
56. Шульгин В. «Что нам в них не нравится...»: Об антисемитизме в России / В. Шульгин. – СПб. : Хорс, 1992. – 286 с.

Елена Стрилюк, Константин Ячменихин

НАЦИОНАЛЬНАЯ ПОЛИТИКА П. А. СТОЛЫПИНА ГЛАЗАМИ СОВРЕМЕННИКОВ

В статье рассматриваются взгляды современников на природу «столыпинского национализма» и национальную политику П. А. Столыпина в целом. Анализируются их видение причин, побудивших премьер-министра начать решение еврейского, польского и финского вопросов, а также результаты работы П. А. Столыпина в области решения национальной проблемы.

Ключевые слова: *Петр Столыпин, современники, национальная политика, национализм, еврейский вопрос, польский вопрос, финский вопрос.*

Olena Striliuk, Kostiantyn Yachmenichin

NATIONAL POLICY OF P. A. STOLYPIN THROUGH THE EYES OF HIS CONTEMPORARIES

The views of contemporaries about the nature of «Stolypin's nationalism» and national politics of P. A. Stolypin in general are considered in this article. Their visions of the reasons which forced the prime minister to start solution of the Jewish, Polish and Finnish questions and the results of Stolypin's work in solving of national problems are analyzed.

Key words: *Peter Stolypin, contemporaries, national policy, nationalism, Jewish question, Polish question, Finnish question.*

УДК 352:94 (477.51-25) “15”: 930.2: (05)

Любов Шара

ПРІОРИТЕТНІ НАПРЯМИ РОБОТИ ЧЕРНІГІВСЬКОЇ МІСЬКОЇ ДУМИ УПРОДОВЖ 1915 р. (за матеріалами «Черниговской земской недели»)

У статті розглядаються пріоритетні напрями роботи Чернігівської міської думи протягом 1915 р., спираючись на матеріали «Черниговской земской недели». Зокрема, йдеться про забезпечення містян продуктами харчування, паливом, організацію допомоги біженцям із західних губерній, вирішення соціально значимих проблем.

Ключові слова: *міське самоврядування, продовольче питання, паливна проблема, біженці, соціальна сфера.*

Чернігів, серед інших міст і сіл українських губерній, сповна відчув усі негативні прояви протиборства двох суперблоків – Антанти і Троїстого союзу – під час Першої світової війни. Із серпня 1914 р. життєдіяльність губернського центра регламентувалася засадами воєнного стану, оголошеного головнокомандувачем Київського військового округу, генерал-ад'ютантом Миколою Івановим. Містяни підлягали мобілізації до лав імператорської армії та формували народне ополчення. Вони мусили пристосовуватися й виживати у форматі соціально-економічного колапсу, що поглиблювався з кожним місяцем, нещадно знищуючи патріотичну ейфорію і щире сподівання на блискавичну перемогу над ворогом.

У таких реаліях перед представниками міського самоврядування (розпорядчий орган – дума, виконавчий – управа) постала низка атипових, притаманних воєнному буттю, проблем. Деякі аспекти господарювання Чернігівської міської думи вже досліджувалися на тлі загальноекономічної кризи на